

УДК 94(=411.16)(477.83-21)"1944/1958"

DOI: 10.24919/2312-2595.1/43.184275

Марія ГРОМ

аспірантка кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (mariia.hrom@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1520-3348>

Бібліографічний опис статті: Гром, М. (2019). Єврейське населення Дрогобиччини: повоєнне життя і побут (1944–1958 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 1/43, 180–195. doi: 10.24919/2312-2595.1/43.184275.

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ДРОГОБИЧЧИНИ:
ПОВОЄННЕ ЖИТТЯ І ПОБУТ
(1944–1958 рр.)**

Анотація. **Мета** статті полягає у висвітленні повоєнного життя євреїв Дрогобиччини. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, науковості та соціального підходу, а також на використання методів соціальної і усної історії. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше зроблено спробу дослідити повоєнне повсякдення євреїв у Дрогобицькому регіоні на основі мемуарів, усних спогадів очевидців подій та з використанням зарубіжних архівних джерел. **Висновки.** Після завершення німецької окупації регіону, євреї поступово налагоджували «мирне» життя у нових умовах. 1. Перед ними гостро постала житлова проблема. Багато єврейських будинків були зруйновані, а ті, що вціліли, вже давно мали інших власників. 2. Більшість євреїв регіону були звичайними робітниками та, як й інші мешканці регіону, переживали нестачу продуктів харчування, одягу, голод, складні матеріально-побутові умови. У зовсім іншому матеріальному становищі перебували ті, хто займали високі керівні посади. 3. Дитячий досвід повоєнного повсякдення мав свої особливості. Війна внесла вимушену перерву у навчання. Охоплення пропущеного матеріалу не передбачалося. Навчання давалося надзвичайно складно в умовах, коли до україн-

ських шкіл зараховували дітей, які розмовляли винятково польською мовою. 4. Попри атеїстичну політику радянської влади, більшість євреїв регіону продовжували таємно святкувати іудейські свята та зберігати релігійні традиції і обряди. Їхній релігійний світогляд відрізнявся від світогляду інших національних груп. Це мало свій вплив і відображення на побутових моментах. 5. У повоєнний період більшість євреїв Дрогобиччини назавжди покинули регіон через непрості стосунки із радянською владою, важке матеріальне становище, небажання розпочинати «нове» життя там, де все нагадувало про недавно пережиту трагедію. Переїзд не завжди був легким процесом, передбачав тривалу підготовку та отримання спеціального дозволу.

Ключові слова: Дрогобиччина; повсякдення; повоєнний період; євреї.

Mariia HROM

Postgraduate Student of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (mariia.hrom@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1520-3348>

To cite this article: Hrom, M. (2019). Yevreiske naselennia Drohobychchyny: povoiennie zhyttia i pobut (1944–1958 rr.) [The Jewish population of the Drohobych region: the post-war life (1944–1958)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 1/43, 180–195. doi: 10.24919/2312-2595.1/43.184275 [in Ukrainian].

THE JEWISH POPULATION OF THE DROHOBYCH REGION: THE POST-WAR LIFE (1944–1958)

Summary. *The purpose of the article is to highlight the daily life of the Jews of Drohobych region in the post-war period. The methodology of the research is based on the principles of historicism, science, and social approach and methods of social and oral history. The scientific novelty is that for the first time an attempt is made to investigate*

*the post-war everyday life of Jews in the Drohobych region on the basis of memoirs, oral recollections of eye-witnesses to events and the use of foreign archival sources. **Conclusions.** After the German occupation of the region, the Jews settled their «peaceful» life in new conditions. 1. They are faced with the housing problem. A lot of Jewish homes had been destroyed or had other owners. 2. Most of the Jews in the region were ordinary workers and, like other residents of the region, experienced a lack of food, clothing, hunger, and difficult living conditions. But those who held high management positions were in a completely different financial position. 3. Children's experience of post-war everyday life had its peculiarities. Children had a break in their studies during the War. After the War they faced a different problem: Ukrainian schools were attended by the children who spoke only Polish. 4. Despite the atheistic policies of the Soviet authorities, most Jews in the region continued to secretly celebrate Jewish holidays and preserve religious traditions and rituals. Their religious outlook differed from other national groups in the region. It had the influence and reflection on the household moments. 5. In the post-war period, most Jews in Drohobych region left the region forever due to difficult relations with the Soviet authorities, difficult financial situation and unwillingness to start a «new» life in Drohobych region. Moving was not always an easy process, it required long preparation and obtaining of a special permission.*

Keywords: *Drohobychyna; everyday life; post-war period; Jews.*

Постановка проблеми. У вивченні повоєнного життя Дрогобиччини неможливо оминати досвід єврейського населення. Одна з найчисельніших громад області довоєнного періоду у повоєнний час складала незначну частку населення, але дослідження її повсякденного життя є необхідним для різнобічного висвітлення історії регіону у зазначений період часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти цієї теми дослідження висвітлені у працях Н. Алексіун, В. Гулая (Aleksiun, 2013; Hulaj, 2011). Національно-демографічні зміни регіону в повоєнний період подані у працях Р. Попп (Popp, 2017). Окремого дослідження, присвяченого історії післявоєнного життя і побуту єврейського населення Дрогобицької області, на разі немає.

Мета дослідження полягає у висвітленні основних проблем, з якими зіштовхнулися євреї у своєму повсякденному житті після війни, а саме з пошуком житла та роботи, складними матеріально-побутовими умовами.

Виклад основного матеріалу. Одразу після завершення війни для радянської влади найважливішим завданням було відновлення промисловості. Численні людські втрати, мобілізації та депортації стали причиною нестачі працівників у різних установах області. За підрахунками Р. Попп, у серпні 1944 р. в освітніх закладах, в охороні здоров'я, на залізничному транспорті та інших закладах Дрогобича працювала лише 4 861 особа замість потрібних 7 015 (Попп, 2017, р. 155).

Окрім звичайних робітників, не вистачало висококваліфікованих кадрів, які б, з одного боку, змогли очолити та розпочати відновлення діяльності різних установ, підприємств і організацій, а з іншого, відповідати вимогам нової влади. Зважаючи на це, у перші повоєнні роки декому з освічених євреїв, яким вдалося вижити під час окупації Дрогобиччини, радянська влада запропонувала зайняти керівні посади.

Про це ми дізнаємося із мемуарів Адама Зігмунда під назвою «Моє європейське дитинство», які зберігаються в архіві Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні. Сім'я дрогобичанина Адама Зігмунда вижила під час Голокосту, і чоловік так згадує те, що стало причиною призначення його батька на одну з найвищих посад у місті: «Ще до завершення війни, з області виїжджали поляки, а українці зазнавали репресій. Почався великий рух населення. Ті українці, які були вивезені до Німеччини проти своєї волі і пережили кілька голодних військових років, вважалися «заплямованими» Заходом, тому їх виселяли на Далекий Схід. Ці процеси вплинули не тільки на зміну демографічного та національного складу населення, але й спричинили проблему нестачі працівників. Через те, що багато людей покинули Дрогобич, батько отримав хорошу посаду. Начальник з нафтової промисловості охоче прийняв його на посаду головного хіміка нафтопереробного заводу. Батько отримав завдання повернути завод до повного виробництва якнайшвидше» (USHMM, 2008.184.1.).

Дрогобичанин Якоб Дрімер, який разом з дружиною та двома малолітніми дітьми пережив Голокост у Дрогобичі, також зай-

няв керівну посаду, повернувшись на своє довоєнне місце праці. Так про це згадує син Якоба, 85-річний Марсель Дрімер, який сьогодні проживає у Вашингтоні: «Батько зайняв посаду директора лісопильної фабрики, на якій працював під час війни, коли вона була перетворена на трудовий табір. За іронією долі батько перейшов від праці «раба» до посади директора» («Spohady Dri-mera Marselia», 2018).

Усе ж більшість євреїв регіону були звичайними робітниками і не займали високих посад. Це були місцеві євреї, які вижили під час окупації Дрогобиччини, ті, хто повернувся додому з евакуації та ті, які були спрямовані радянською владою на роботу зі східних областей України та Росії. Поліна Арнавер, яка після війни проживала у м. Борислав, згадує, що «більшість євреїв Борислава – були ті, хто повернувся із евакуації до рідного міста і ті, хто приїхав сюди із Східної України та Росії. Зазвичай, приїжджі євреї працювали лікарями і вчителями. Дуже мало місцевих євреїв займали які-небудь керівні посади» («Spohady Arnaver Poliny», 2019).

Після Голокосту євреям було важко адаптуватися до нових реалій суспільного життя, що мало вплив на їхнє повоєнне повсякдення. У спогадах єврейського вчителя Ашера Брандельштейна з м. Турка знаходимо опис особистих переживань, пов'язаних з працею вчителя та недавно пережитою трагедією: «На початку 1945 навчального року я почав працювати вчителем математики в середній школі Турки. Було важко. Мені не раз здавалося, що учні, які тепер відповідали на мої запитання, можливо, видавали на смерть єврейських дітей, своїх однолітків. Було важко вчителювати у школі, в якій колись вчилася багато єврейських дітей. І де вони зараз?» (Siegelman, 1966, p. 366).

У серпні 1944 р., одразу після звільнення регіону, перед євреями, які вижили, гостро постала житлова проблема. Їм не було куди йти, рідні міста і села були знищені війною, будинки зруйновані або вже давно мали інших власників (Aleksiun, 2013, p. 261). Після масових переселень до гетто і розстрілів покинуті єврейські будинки не довго залишалися порожніми, їх зайняли українці і поляки. 98-річна дрогобичанка Ірина Валага згадує:

«Коли євреїв розстріляли, багато їхніх будинків залишалося пустими. Я з чоловіком не мала де жити, тому ми поселилися в одному із таких будинків» («Spohady Valahy Iryny», 2018).

І хоча більшості євреям так і не вдалося повернути житло, яке належало їм до війни, вони все ж із сентиментальних почуттів приходили хоча б подивитися на місце, де виростили і жили до війни. Про це зворушливо написала у своїх спогадах Броня Брандельштейн, яка повернулася з евакуації до рідного міста Турки: «Я не забула будинок, в якому виростила разом із чотирма братами. На першому поверсі я побачила купецький склад. Я піднялася сходами, тримаючись за перила, на яких любила ковзати вниз. Я хотіла знайти те, що могло б нагадати мені про будинок мого дитинства. Я піднялася на горище. Серед купи паперу я знайшла свій малюнок – єдиний доказ того, що я виростила і жила тут. У цьому будинку я вчилася, танцювала і любила, а тепер увійшла у свій будинок так тихо, наче не хотіла розбудити батьків і братів зі сну» (Siegelman, 1966, pp. 371–372).

Через труднощі із пошуком нового житла, частими були випадки, коли євреї так і залишалися мешкати там, де перехувалися під час Голокосту. Наприклад, дрогобицька родина Дрімерів повернулася на лісопильну фабрику, яка під час війни була трудовим табором. Там працював Якоб Дрімер і деякий час таємно переховував свою сім'ю. Марсель Дрімер згадує: «Коли ми вийшли із дому наших рятівників, польсько-української сім'ї Яна і Зофії Савінських, ми не змогли повернутися до нашого будинку, у якому мешкали до війни. Ми жили над кабінетами у лісопильній фабриці, директором якої після війни став мій батько» («Spohady Drimera Marselia», 2018).

Ті єврейські будинки, які були дуже пошкодженими і відновлення яких було неможливим, підлягали знесенню. До демонтажних робіт залучалися місцеві жителі, у тому числі школярі та вчителі, серед яких були і євреї. Броня Брандельштейн згадує, що майже усі єврейські будинки були зруйновані. Через деякий час радянське керівництво дало наказ розчистити руїни і на їх місці посадити дерева. До цього були залучені учні та вчителі міста, серед яких була вона та її чоловік: «Разом зі своїми учнями я розчищала місце, де колись жили мої найкращі подру-

ги Естера і Салька. Мої очі були повні слізьми, коли я піднімала кожну цеглину. Серед руїн були розкидані книги та їхні недописані зошити. Учні здивовано дивилися на мене, але розуміли сенс плачу і ввічливо мовчали. Природа була використана для того, щоб сліди життя наших друзів тут зникли назавжди. Тепер на місці їхніх будинків росли тільки дерева та кущі» (Siegelman, 1966, p. 371).

Житлові умови та матеріальне забезпечення єврейських сімей залежали від посади, яку займали представники родини. Звичайним робітникам, як і більшості мешканцям регіону, виділяли невеликі кімнатки, у яких часто разом мешкали сім'ї, що склалися з декількох поколінь (батьки, діти, онуки). Дрогобичанка Лариса Шейнфельд згадує: «Батько працював звичайним робітником. Держава дала батькам одну кімнату на вулиці Підвальній у Дрогобичі без кухні. Нормальних побутових умов не було. Був один спільний туалет на всі квартири будинку. Ванни не було. Навіть води не було на нашому поверсі. Ми ходили з відрами і носили воду, щоб приготувати їжу чи помитися» («Spohady Sheinfeld-Tsvetkovoï Larisy», 2018).

Поліна Арнавер, яка у повоєнний період проживала у м. Борислав, також пригадує про складні житлово-побутові умови: «Спочатку я, мої батьки, дідусь і бабуся мешкали в однокімнатній у квартирі, яку отримав мій дідусь, який працював у типографії. Туалет був на вулиці. Місця було дуже мало. Дідусь і бабуся спали на кухні, а я з батьками в кімнаті» («Spohady Arnaver Polinu», 2019).

Євреям, які зайняли високі посади, влада виділяла набагато кращі помешкання. Зазвичай це були квартири, у яких під час окупації мешкали німецькі офіцери із сім'ями. Наприклад, родині Адама Зігмунда, батько якого зайняв посаду головного хіміка нафтопереробного заводу в Дрогобичі, надали квартиру в одному з кращих будинків: «Ми переїхали в квартиру з деякими меблями, де попередньо мешкала німецька сім'я. Хто б міг подумати, що через тиждень з того часу, коли ми лежали в темному і вологому сховищі, лякаючись будь-якого шуму, який міг би означати нашу смерть, мої батьки зайняли найвищі цивільні посади в нашому місті і ми жили в чистій квартирі» (USHMM, 2008.184.1.).

У перші тижні після закінчення окупації регіону євреї не мали нічого, у тому числі нормального одягу. За роки переховування усе перетворилося на лахміття. Зі спогадів очевидців дізнаємося, що із одягом і взуттям євреям допомагали небайдужі люди: керівники підприємств та організацій, у яких вони працювали, радянські офіцери, місцеві жителі.

Марсель Дріммер згадує: «Я пам'ятаю, що ми вийшли з дому Савінського в тому самому одязі, в якому прийшли 9 місяців тому. Не вистачало взуття як дорослого, так і дитячого. Одного разу офіцер Червоної армії зайшов до кабінету батька і помітив, що мій батько босий. Цей чоловік запропонував батькові свої військові черевики. Годі батько попросив взуття також і для мене, і я отримав пару» («Spohady Drimera Marselia», 2018). У мемуарах Адама Зігмунда читаємо: «У нас практично не було іншого одягу, крім дуже брудних, зношених ганчірок. У моєї мами не було взуття. Коли її попросили повернутися на роботу, по дорозі до офісу для неї знайшли одну пару, щоб вона не ходила босоніж» (USHMM, 2008.184.1.).

Одяг зазвичай шили самостійно, більшість єврейських жінок мали до цього хист. Але роздобути тканину було нелегкою справою у повоєнний період. Так про це розповідає Лариса Цветкова: «Мої батьки належали до простого робочого класу. Ми дуже бідно жили. Батьки купляли ношений одяг. Коли вдавалося роздобути тканину, бабця шила нам одяг сама» («Spohady Sheinfeld-Tsvetkovoï Larusy», 2018).

Натомість, хороше соціальне становище, приналежність до владних структур давали можливість придбати одяг і взуття без особливих проблем. Наприклад, Адам Зігмунд пише про те, що у його сім'ї була зовсім інша ситуація, «батьки мали хороші позиції, тому могли придбати туфлі та інші дефіцитні речі» (USHMM, 2008.184.1.).

Повоєнна розруха супроводжувалася голодом, нестачею їжі, дефіцитом продовольчих товарів. Зі спогадів Адама Зігмунда: «Населення загалом все ще страждало від дефіциту багатьох основних продуктів, магазини практично були порожніми» (USHMM, 2008.184.1.). Але порівнюючи своє повоєнне життя із життям під час окупації, врятовані євреї стверджують, що на становище піс-

ля війни не можна було скаржитися. «Незважаючи на усі труднощі, після закінчення війни ми ніколи не були голодні», – згадує Марсель Дрімер («Spohady Drimera Marselia», 2018).

Із мемуарів Адама Зігмунда дізнаємося про те, що в повоєнні роки їжу було купити важко, але універсальною валютою була горілка. Сім'я Зігмундів була в особливо привілейованому становищі, зважаючи на високу посаду батька. Їхнє повоєнне життя відрізнялося від життя більшості євреїв регіону, які були звичайними робітниками і жили в бідності. «Їжу було купити важко, але у нас було багато горілки, на яку можна було багато чого обміняти, – згадує Адам Зігмунд. – Батько, як головний хімік великого нафтопереробного заводу, був другим найвищим цивільним виконавчим директором у Дрогобичі. У нас була їжа, включаючи гостродефіцитну ікру або копчену рибу. Батькові порадили зареєструвати свою кандидатуру у Академії наук у Москві. У відповідь він отримав дієтичну картку, що давала йому право на покупку 72 яєць на місяць. Ми також мали практично необмежений запас кримських вин, лікерів та, звичайно ж, горілки» (USHMM, 2008.184.1.).

Були випадки, коли під час окупації сусідам чи знайомим вдавалося забрати деякі речі єврейських сімей, яких виселяли. Після війни ці люди повертали збережене власникам, які вижили. Наприклад, сусід Осяша Грубера зберіг його сімейні фотографії і після війни повернув їх. Ці світлини він підібрав ще у 1941 р. під час одного із перших погромів єврейських кварталів. «Сусід мого дідуся, п. Коцко, після війни зрадів побачивши мого батька живим, – згадує Марсель Дрімер. – Він віддав йому близько 50 врятованих фотографій, які сьогодні зберігаються у Меморіальному музеї Голокосту у США і показують мирне довоєнне життя дрогобицьких євреїв» (Drimer, n.d.).

Броня Брандельштейн натомість згадує про те, що речі із єврейських будинків привласнювали собі сусіди і після війни зовсім не збиралися їх повертати. Вона як вчитель часто бувала вдома у своїх учнів і бачила там чимало речей, які до війни належали євреям: «Одного разу в домі одного з учнів я побачила тканину на столі з суботніми молитвами і благословеннями, вплетеними в неї. Я не була здивованою, коли помітила, що підда-

пшия було буквально завалене подушками і ковдрами. Коли господиня будинку побачила моє здивування, вона виправдовувала себе тим, що отримала все це від сусідів в обмін на молоко, картоплю та інші продукти. Багато хто так само пояснювали свою нещодавно отриману власність» (Siegelman, 1966, p. 371).

91-річна Отилія Груншлаг, яка пережила Голокост у Дрогобичі, пригадує: «Люди забирали речі із єврейських будинків, привласнювали їх собі. Після війни пані ще довго ходили до церкви в одязі єврейських жінок» («Spohady Hrunshlah Otylii», 2019).

Після війни часто на ринках місцеві жителі продавали речі з єврейських будинків. Це були тканини, одяг і навіть коштовності і жіночі прикраси. Адам Зігмунд згадує: «Часто ці люди не розуміли цінності і справжньої вартості речей, якими вони торгували. Одного разу мама придбала розкішні перли зовсім недорого» (USHMM, 2008.184.1.).

Через бідність, нестачу їжі, одягу, грошей доводилося вдаватися до різного роду хитрощів, щоб отримати більший заробіток. Наприклад, євреї, які працювали перукарями, приймали клієнтів вдома. Звичайно така діяльність вважалася незаконною і за таке передбачалося суворе покарання. Так про це згадує Поліна Арнавер: «Сімейна перукарня мого батька у Бориславі після війни була зруйнованою. Батько влаштувався працювати у державну перукарню. Бувало, що батько приймав клієнтів вдома. Це було незаконно, тому приймав не всіх, а тільки тих, у кому був впевнений. Так батькові вдавалося заробити трохи більше грошей» («Spohady Arnaver Poliny», 2019).

Попри дуже складне матеріальне становище, були випадки, коли євреї намагалися хоч якось віддячити тим, хто врятував їх під час Голокосту. Наприклад, Абраам Грубер допоміг зайняти посаду м'ясника синові Яна і Зофії Савінських, які переховували його у роки війни, а також купив родині Савінських корову (Drimmer, n.d.). Були випадки, коли рятівники і врятовані одружувалися. Наприклад, Бартоломей Стецик одружився із Бланкою Хамершмідт, яку разом із її матір'ю і сестрою переховував у своєму домі у с. Млинки Шкільникові поблизу Дрогобича та Борислава («The Righteous Among The Nations», n.d.).

Для дітей процес адаптації до нового життя був особливо важким. Вони, як і дорослі мали проблеми зі здоров'ям, не вміли

говорити через те, що у схованку заборонялося голосно спілкуватися. Наприклад, після війни 8-річна Ірена Дрімер не розмовляла, бо, переховуючись, сім'я могла говорити тільки пошепки, в іншому випадку їх могли викрити. Знадобилося багато часу для їхньої реабілітації (Drimer, n.d.).

Діти відновлювали своє шкільне навчання після тривалої перерви. Із закриттям польських шкіл, діти, які розмовляли лише польською мовою, були переведені до українських шкіл. Через це навчання давалося особливо важко. Марсель Дрімер згадує: «Хоча я не відвідував школу під час війни, я був переведений до 2-го класу польської школи без будь-якої підготовки. Пізніше ці польські школи були закриті, а польські школярі отримали доступ до українських шкіл. Важко було звикнути до навчання в українській школі, особливо через те, що я не знав української» («Spohady Drimera Marselia», 2018).

Єврейські діти зараховувалися до класів відповідно до віку і позбавлялися можливості наздогнати навчальний матеріал, який пропустили під час війни. Звичайно, це негативно впливало на навчальний процес. Однак з метою уникнення цього деякі батьки вдавалися до хитрощів, спеціально вказуючи неправдивий вік дитини. Зі спогадів Адама Зігмунда: «Восени 1944 р. школи знову відкрили, і я пішов до сьомого класу, незважаючи на те, що повністю пропустив п'ятий і шостий роки. Ми думали, що будемо охоплювати семестр поточного навчального року та частину попередніх двох років. Але так не сталося. Батько мого друга-ровесника, Метека Боргмана, був також хіміком на нафтопереробному заводі, він спеціально сказав, що його син на два роки молодший, ніж він був насправді. Таким чином Метек вчився у молодшому класі і зміг наздогнати програму» (USHMM, 2008.184.1.).

Хоч у післявоєнний період багато з євреїв відмовлялися від іудаїзму та свого походження, для інших віра була важливим фактором збереження національної ідентичності. Для прикладу родина Шейнфельд продовжувала зберігати і шанувати єврейських традицій у радянський період: «Ми святкували усі єврейські свята. Батько збирав нас усіх вдома і робив єврейські обряди, на Йом-Кіпур курку крутив, на Пурим ми завжди їли гоменташі.

Бабця робила мацу, пиріжки, домашню лапшу, рибу по-єврейськи, бульйон варила. Єврейські свята у сім'ї завжди святкувалися» («Spohady Sheinfeld-Tsvetkovoï Larysy», 2018).

Так про святкування єврейських свят пригадує Поліна Арнавер: «Синагоги у Бориславі не було. Якийсь час синагога була в Дрогобичі. Я пам'ятаю, що їздила туди з бабусею. На Песах батько пік мацу, коли я поїхала навчатися у Москву, то купляла мацу у московській синагозі і пересилала батькам. На Йом-Кіпур місцеві євреї таємно збиралися на молитву у когось на квартирі. Наступного дня після цього завжди з'являлася стаття у місцевій газеті із засудженням цього» («Spohady Arnaver Poliny», 2019).

Місця молитви (спочатку ще діючі синагоги, згодом – приватні помешкання) об'єднували євреїв, відданих своїй релігії та традиціям: «Ми жили на Підвальній і там була синагога, навпроти Берізки у дворі, пам'ятаю з бабцею ходили туди. Це була остання діюча синагога в Дрогобичі. Зустрічалися євреї в основному у синагозі. Коли вже остаточно закрили усі синагоги, то євреї таємно збиралися і молилися по будинках» («Spohady Sheinfeld-Tsvetkovoï Larysy», 2018).

У повоєнний період більшість євреїв Дрогобиччини приймали рішення покинути рідні міста та села. На це у кожного були різні причини. «Я не знаю чи рішення залишити Дрогобич був якимось окремим інцидентом чи комбінацією кількох подій», – згадує Адам Зігмунд. Багато євреїв переїжджали відразу після завершення окупації, оскільки не хотіли розпочинати «нове» життя там, де все нагадувало про трагедію. Лариса Цветкова згадує: «Майже всі друзі мого батька переїхали до Польщі. А з Польщі дехто переїжджав в Ізраїль. Багато було таких, хто як і батько, повернувшись з війни, дізнавався про те, що уся сім'я загинула. Вони не хотіли заново починати життя у Дрогобичі, тому переїжджали одразу» («Spohady Sheinfeld-Tsvetkovoï Larysy», 2018). Виїзд із СРСР друзів і родичів спонукав задуматися про переїзд і тих, хто ще вагався. Адам Зігмунд згадує: «Більшість наших друзів покинули Дрогобич, крім того, мої батьки так і не змогли подружитися із «новоприбулими» росіянами» (USHMM, 2008.184.1.).

Зміна влади, закриття польських шкіл болісно сприймалися тими євреями, які вважали себе польськими громадянами. «Як польські громадяни, ми не хотіли залишатися в Дрогобичі і

покинули місто разом із більшістю євреїв», – згадує Марсель Дрімєр («Spohady Drimera Marselia», 2018).

Непрості стосунки із новою владою також відігравали важливу роль у рішенні про переїзд. Навіть ті, хто займали високі посади, не був впевнений у своєму становищі. Посаду керівника можна було легко втратити через відмову у співпраці із владою. Із спогадів Адама Зігмунда: «Хоч батько і займав високу посаду, ми розуміли, що це може тривати недовго. Нафтопереробний завод працював із застарілим обладнанням, тому час від часу відбувалися невеликі вибухи. Коли вони траплялися, батько проходив довгий допит КДБ щодо того, хто може бути відповідальним за це. Батько відмовлявся висувати кому-небудь звинувачення, тому його попередили, що рано чи пізно він поплатиться за відмову у співпраці з владою» (USHMM, 2008.184.1.).

Переїзд з СРСР потребував дозволу влади і збору необхідних документів. Для переїзду необхідно було отримати спеціальний евакуаційний лист, у якому було зазначено, що Головний Уповноважений тимчасового національного уряду Польської Республіки надає дозвіл громадянину та іншим членам його родини переїздити з Української РСР. У листі зазначалося, куди саме переїжджає ця родина, яку худобу (коні, свині, вівці) і в якій кількості перевозить, а також які продовольчі продукти та речі домашнього вжитку бере із собою («Karta ewakuacyjna», 1945). Адам Зігмунд згадує, що виїзд з СРСР ніколи не був простим питанням, а дозвіл на від'їзд не гарантував цього (USHMM, 2008.184.1.).

Переїзд тих євреїв, які займали високі посади, був важким і довготривалим процесом. Щоб переїхати, потрібно було, щоб радянське керівництво знайшло їм заміну. Висококваліфікованих працівників не вистачало, тому були випадки, коли для заміни на посаді, запрошували спеціалістів навіть з інших республік СРСР. У мемуарах Адама Зігмунда читаємо: «Одного дня мій батько прийшов додому і сказав, що ми поїдемо, як тільки йому знайдуть заміну на заводі. Через тиждень йому повідомили, що інженер-хімік прибуде з Баку, щоб зайняти посаду батька. Ми зрозуміли, що наш від'їзд відбудеться досить скоро. Через кілька днів новий інженер взяв на себе керівництво заводу, і ми могли вільно їхати до Польщі» (USHMM, 2008.184.1.).

Зі спогадів очевидців дізнаємося, що переїзд не було важко організувати тим, хто не мав господарства, меблів, великої кількості речей. Про це так згадує Марсель Дрімер: «Переїжджати нам було не важко з огляду на те, що ми взагалі нічого не мали». Родина Дрімерів переїхала до польського міста Валбжих і назавжди покинула Дрогобич у грудні 1945 р. («Spohady Drimera Marselia», 2018).

Інша ситуація була з тими, хто перевозив велику кількість речей. Очевидці згадують про перевезення меблів, книг, посуду, одягу, спиртних напоїв, глибоких ванн, які часто використовувалися в помешканнях Галичини, де не було окремої ванної кімнати. Всі ці речі займали більшу частину вагонів. Зважаючи на те, що потяги мали дуже малу кількість пасажирських вагонів, переїжджати доводилося у вантажних (USHMM, 2008.184.1.).

Адам Зігмунд так описує від'їзд із Дрогобича: «Ми ні з ким не прощалися під час нашого від'їзду, тому що більшість наших друзів поїхали раніше за нас. Потяг вирушив, і ми сказали: «Прощавай, Дрогобич!» Тут ми провели понад п'ять з половиною років, більшість з яких, безсумнівно, були найскладнішими у нашому житті» (USHMM, 2008.184.1.).

Висновки. Повоєнні роки були непротими для усіх мешканців Дрогобицької області. Встановлення нової влади, повоєнна розруха, голод, безумовно, впливали на повсякденне життя усіх національних спільнот регіону. Однак єврейська громада переживала особливі труднощі, пов'язані із недавно пережитою трагедією, втратою рідних, неможливістю повернути собі довоєнне житло, складним матеріальним становищем, особливо у перші повоєнні роки. Саме тому їхній досвід повоєнного повсякдення викликає особливе зацікавлення. **Перспективним** для дослідження залишається пошук та аналіз більшої кількості усних свідчень про повоєнне повсякдення євреїв, які пережили Голокост, поверталися з евакуації чи були спрямовані на роботу зі східних областей УРСР і проживали у межах Дрогобицької області після війни.

References

Aleksium, N. (2013). Returning from the land of the dead: Jews in Eastern Galicia in the immediate aftermath of the Holocaust. *Kwartalnik His-*

- torii Żydów – Jewish History Quarterly*, 2 (246), 255–260. Retrieved from https://www.academia.edu/4365201/Returning_from_the_Land_of_the_Dead_Jews_in_Eastern_Galicia_in_the_Immediate_Aftermath_of_the_Holocaust.
- Drimer, M.** (n.d.). *The testimonies*. Retrieved from <https://www.ushmm.org/remember/holocaust-reflections-testimonies/echoes-of-memory/tagged/marcel+drimer>.
- Hulai, V.** (2011). *Mizhetnichna komunikatsiia v Zakhidnii Ukraini u roky Druhoi svitovoi viiny [The Interethnic Communication in Western Ukraine During the Second World War]*. Lviv: Vyd-vo Lviv. Politekhniky [in Ukrainian].
- Karta evakuacyjna. 1945 r. [The Map of Evacuation. 1945]. (1945). *Pryvatnyi arkhiv Marselia Drimera u Vashynhtoni, okruh Kolumbiia – The Private Archive of Marcel Drimer in Washington, D.C.* [in Polish].
- Popp, R.** (2017). Naseleння Drohobychchyny u pershi povoienni roky: sotsialnyi vymir [Drohobych Population in the Early Postwar Years: the Social Dimension]. *Skhidnoevropeiskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 15, 154–161 [in Ukrainian].
- Siegelman, J. (Ed.)**. (1966). *Memorial Book of the Community of Turka on the Stryj and Vicinity (Turka, Ukraine)*. Tel Aviv.
- Spohady Arnaver Poliny, zhytelky m. Kholon, Izrail. (Zapysala Mariia Hrom 24.01.2019 u Drohobychi) [The Memories of Arnaver Polina, the resident of Holon, Israel. (Recorded by Mariia Hrom)]. (2019). *Pryvatnyi arkhiv Marii Hrom u m. Drohobychi – The Private Archive of Mariia Hrom in Drohobych* [in Ukrainian].
- Spohady Drimera Marselia, zhytelia m. Vashynhton, okruh Kolumbiia, USA. (Zapysala Mariia Hrom 19.08.2018 r. u Vashynhtoni, okruh Kolumbiia) [The Memories of Marcel Drimer, the resident of Washington, D.C. (Recorded by Mariia Hrom)]. (2018). *Pryvatnyi arkhiv Marii Hrom u m. Drohobychi – The Private Archive of Mariia Hrom in Drohobych* [in Ukrainian].
- Spohady Hrunshlah Otylii, zhytelky m. Tel-Aviva, Izrail. (Zapysala Mariia Hrom 28.03.2019 r. u Drohobychi) [The Memories of Hrunshlah Otyliia, the resident of Tel-Aviv, Israel. (Recorded by Mariia Hrom)]. (2019). *Pryvatnyi arkhiv Marii Vurlovskoi u m. Drohobychi – The Private Archive of Mariia Hrom in Drohobych* [in Ukrainian].
- Spohady Sheinfeld-Tsvetkovoï Larysy, zhytelky m. Drohobycha. (Zapysala Mariia Hrom 21.12.2018 r. u Drohobychi) [The Memories of Sheinfeld-Tsvetkova Larysa, the resident of Drohobych. (Recorded by Mariia Hrom)]. (2018). *Pryvatnyi arkhiv Marii Hrom u m. Drohobychi – The Private Archive of Mariia Hrom in Drohobych* [in Ukrainian].

Spohady Valahy Iryny, zhytelky m. Drohobych. (Zapysala Mariia Hrom 13.02.2018 r. u Drohobychi) [The Memories of Valaha Iryna, the resident of Drohobych. (Recorded by Mariia Hrom)]. (2018). *Pryvatnyi arkhiv Marii Hrom u m. Drohobychi – The Private Archive of Mariia Hrom in Drohobych* [in Ukrainian].

The Righteous Among The Nations. Stecyk, Bartlomiej. (n.d.). Retrieved from <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4017651>.

USHMM – United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2019